

De effectiviteit van morele gedragsinterventies bij jeugdige delinquenten

Een overzichtsstudie

*Evelyn Heynen, Eveline van Vugt, Mark Assink en Geert-Jan Stams**

Morele ontwikkeling heeft volgens Bauman (1993) betrekking op het menselijk denken, voelen en handelen in termen van goed en kwaad. Aspecten van de morele ontwikkeling zijn het morele oordeel (d.w.z. inzicht in morele regels en het welzijn van anderen), empathie (d.w.z. inlevingsvermogen of aangedaan zijn door het leed van anderen) en de zelfbewuste emoties schuld en schaamte (Schalkwijk e.a. 2016). De veronderstelling is, kort gezegd, dat een persoon die geen inzicht heeft in morele regels en het welzijn van anderen (d.w.z. morele cognitie) en niet is aangedaan door het overschrijden van die regels en het leed van de ander (d.w.z. morele emotie) gevoeliger is voor delinquentie (Van Vugt e.a. 2021). Dit betekent dat (jeugdige) delinquenten waarschijnlijk een achterstand laten zien in hun morele ontwikkeling, die betrekking kan hebben op morele cognitie, morele emotie of beide. Met het beschikbaar komen van valide en betrouwbare meetinstrumenten om morele cognitie en morele emotie te meten in de loop van de twintigste eeuw (Schalkwijk & Van Vugt 2021) is inmiddels een groot aantal studies uitgevoerd waarin het feitelijke (empirische) verband tussen morele ontwikkeling en delinquentie is onderzocht, zowel bij jeugdigen als bij volwassenen. Daarnaast zijn, uitgaande van het veronderstelde verband tussen morele ontwikkeling en delinquentie, diverse

* Dr. E.J.E. Heynen is universitair docent klinische kinder- en jeugd psychologie aan de Open Universiteit, Faculteit der Psychologie. Dr. E.S. van Vugt is universitair docent forensische orthopedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen. Dr. M. Assink is universitair docent forensische orthopedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen. Prof. dr. G.J.J.M. Stams is hoogleraar forensische orthopedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen.

interventies ontwikkeld om via beïnvloeding van het morele functioneren herhaling van delicten te voorkomen bij delinquenten. We spreken in dit geval van morele gedragsinterventies.

In dit artikel willen we drie vragen beantwoorden:

1. Vertonen jeugdige delinquenten een achterstand in hun morele ontwikkeling?
2. Zijn morele gedragsinterventies bij jeugdige delinquenten effectief in het verhogen van het niveau van moreel oordelen, het stimuleren van empathie en het positief beïnvloeden van schuld en schaamte?
3. Zijn morele gedragsinterventies bij jeugdige delinquenten effectief in het voorkomen van recidive?

Vraag 1 zullen we in dit artikel beantwoorden door een aantal beschikbare kwantitatieve overzichtsstudies (d.w.z. meta-analyses) te bespreken. Vragen 2 en 3 worden beantwoord door eerst een aantal meta-analyses te bespreken die reeds beschikbaar zijn, en daarna resultaten te rapporteren van een door ons zelf uitgevoerde meta-analyse voor dit artikel. In overeenstemming met conventies op het gebied van meta-analyse ten aanzien van de grootte van verbanden of effecten zullen we verschillen van 10% als klein beschouwen, 25% als middelgroot en 40% als groot (Assink & Wibbelink 2016; Kraemer & Kupfer 2006).

Reviews over de morele ontwikkeling van jeugdige delinquenten

De eerste vraag of jeugdige delinquenten een achterstand vertonen in hun morele ontwikkeling, is onderzocht in een serie kwantitatieve overzichtsstudies of meta-analyses, waarbij is gekeken naar verschillen in het niveau van moreel redeneren, empathie en zelfbewuste emoties (schuld en schaamte) tussen delinquente jongeren en hun niet-delinquente leeftijdsgenoten.

In 2006 voerden Stams en collega's een meta-analyse uit over 50 studies om te onderzoeken of jeugdige delinquenten een lager niveau van moreel redeneren hebben dan hun niet-delinquente leeftijdsgenoten en welke factoren daar mogelijk van invloed op zijn. Uitgangspunt was Kohlbergs theorie over morele oordelen in termen van rechtvaardigheid (Kohlberg 1969), waarbij zes stadia van morele ontwikkeling worden onderscheiden, lopend van een straf- en gehoorzaamheids-

oriëntatie (stadium 1), instrumentele oriëntatie (stadium 2), interpersoonlijke prosociale oriëntatie van ideale wederkerigheid (stadium 3), sociale-ordeoriëntatie (stadium 4) en consensusgestuurde sociaal-contractororiëntatie (stadium 5) tot een oriëntatie op universele morele principes (stadium 6). Verondersteld wordt dat de hogere stadia van morele ontwikkeling niet verenigbaar zijn met delinquentie, aangezien in deze stadia het welzijn en belang van de ander worden meegewogen. De resultaten lieten een groot verschil zien in moreel redeneren, waarbij jeugdige delinquenten gemiddeld op stadium 2 (instrumenteel) redeneerden en hun niet-delinquente leeftijdsgenoten op stadium 3 (prosociale oriëntatie). De grootste achterstand in moreel redeneren werd gevonden bij jeugdigen met psychopathische trekken, jongens in de late adolescentiefase, jeugdige delinquenten met een lage intelligentie en gedetineerde jeugdige delinquenten, met name wanneer zij al langere tijd gedetineerd waren.

Speciale aandacht behoeven de egocentrische denkfouten, zoals bagatelliseren van antisociaal gedrag, verantwoordelijkheid afschuiven en anderen de schuld geven. Deze worden opgevat als neutralisatiemechanismen, in die zin dat de cognitieve spanning wordt geneutraliseerd die optreedt wanneer het (volwassen) niveau van moreel redeneren niet in overeenstemming is met het vertoonde (antisociale of delinquente) gedrag. Dergelijke egocentrische denkfouten kunnen ook als morele categorie worden opgevat in termen van een focus op eigenbelang (Kohlberg 1969). Helmond en collega's (2015) vonden in hun meta-analyse (71 studies) dat jeugdige delinquenten meer egocentrische denkfouten lieten zien dan hun niet-delinquente leeftijdsgenoten (middelgroot verschil). Deze bevinding is in overeenstemming met resultaten van de meta-analyse van Stams en collega's (2006). Van Langen en collega's (2014) voerden vervolgens een meta-analyse uit naar de relatie tussen cognitieve empathie (d.w.z. het begrijpen en herkennen van emoties bij anderen), affectieve empathie (d.w.z. het kunnen delen van emoties van anderen/medeleven tonen) en delinquent gedrag. De onderzoekers vonden dat jeugdige delinquenten lager scoorden dan hun niet-delinquente leeftijdsgenoten op zowel cognitieve empathie (12 studies, middelgroot verschil) als affectieve empathie (13 studies, klein verschil).

Spruit en collega's (2016) voerden een meta-analyse uit naar het verband tussen zelfbewuste emoties (d.w.z. schuld en schaamte) en delinquentie over 25 studies. Ze vonden een negatief middelgroot ver-

band tussen schuld en delinquentie en een klein negatief verband tussen schaamte en delinquentie, wat betekent dat delinquenten minder schuld en schaamte ervaren. Er werd geen verschil gevonden tussen volwassenen en jeugdigen. Samenvattend kan worden gesteld dat de verschillende facetten van morele ontwikkeling, indien minder aanwezig en/of ontwikkeld, middelmatig tot sterk samenhangen met delinquent gedrag.

Tot slot liet een meta-analyse van 19 studies door Van Vugt en collega's (2011) zien dat een achterstand in de morele ontwikkeling significant gerelateerd is aan recidive, met een sterker verband voor morele cognitie (moreel oordelen en cognitieve empathie) dan morele emotie (affectieve empathie en zelfbewuste emoties). Hierbij waren de effecten groter voor vrouwelijke dan mannelijke gedetineerden en bleek dat zelf gerapporteerde recidive een groter effect liet zien dan officieel geregistreerde recidive op basis van politiecontacten en veroordelingen.

Reviews over de effectiviteit van morele gedragsinterventies voor jeugdige delinquenten

Morele gedragsinterventies worden in dit artikel opgevat als vormen van behandeling die specifiek gericht zijn op het positief beïnvloeden van de morele ontwikkeling van jeugdige delinquenten om op die wijze recidive te verminderen. Dit betekent bijvoorbeeld dat interventies zoals 'herstelrecht', waarbij het erom gaat dat de schade die door een misdrijf is aangericht door de dader wordt hersteld ter genoegdoening van het slachtoffer, uitgesloten zijn van het overzicht dat we hier bieden. Herstelrecht heeft namelijk niet als specifiek doel om door het stimuleren van de morele ontwikkeling recidive terug te dringen, hoewel het een van de doelen kan zijn om de morele breuk tussen de dader en de samenleving te herstellen. Overigens werd in een meta-analyse naar de effecten van herstelrecht geen overtuigend bewijs gevonden voor de veronderstelde positieve effecten hiervan op recidive (Wilson e.a. 2017). Ook een meta-analyse naar de effecten van *reintegrative shaming*, een methode waarbij dader, slachtoffer en andere betrokken partijen buiten de rechtszaal bij elkaar komen in een 'gemeenschapsconferentie', liet geen positief resultaat zien (Bain 2012).

Hierna geven we een kort overzicht van de effecten van een aantal morele gedragsinterventies voor jeugdigen op basis van beschikbare kwantitatieve en kwalitatieve reviews. Verder lichten we de verschillende interventies kort toe. In de volgende paragraaf geven we de resultaten weer van twee eigen recent uitgevoerde meta-analyses op dit gebied.

In de veelal cognitieve gedragsgeoriënteerde behandelingen die zich richten op jeugdige zedendelinquenten kan een focus op empathie een onderdeel van de behandeling zijn. In de meta-analyse van Ter Beek en collega's (2018) werd een middelgroot positief effect gevonden op empathie, maar dit resultaat was slechts gebaseerd op 5 studies, waarbij niet altijd een controlegroep aanwezig was. Daarentegen laat een meta-analyse van Landenberger en Lipsey (2005) naar het effect van cognitieve gedragsgeoriënteerde behandelingen zien dat een focus op slachtofferempathie bij delinquenten een tegengesteld effect kan hebben. Meer specifiek bleken behandelingen met een component van slachtofferempathie juist de effectiviteit van de interventie teniet te doen en daarmee dus niet bij te dragen aan een verlaging van het risico op recidive. De meta-analyse van Landenberger en Lipsey maakte overigens geen verschil tussen volwassen en jeugdige delinquenten en soorten daders. Op z'n minst kunnen we vanuit deze studies concluderen dat de effecten van interventies die zich op empathie richten bij delinquenten niet eenduidig zijn en mogelijk afhankelijk van daderkenmerken, waaronder leeftijd en type delict.

EQUIP is een groepsinterventie voor delinquente jongeren. Het programma beoogt recidive terug te dringen door sociale vaardigheden te verbeteren, moreel redeneren te verhogen en denkfouten te verminderen. Van Stam en collega's (2014) voerden een meta-analyse uit over 6 studies en vonden kleine positieve effecten van *EQUIP* op moreel redeneren en denkfouten. Een positief klein effect werd ook gevonden op het terugdringen van recidive in Noord-Amerika, maar een onverwacht klein negatief effect in Europa. Een verklaring voor dit verschil werd gevonden in het gebrek aan een programma-integere uitvoering van *EQUIP*, onder andere in Europa (Helmond e.a. 2015).

Aggression Replacement Training (ART; Goldstein e.a. 1987) is een groepsinterventie die bestaat uit drie componenten:

1. sociale vaardigheidstraining;
2. agressieregulatietraining; en

3. groepsdiscussies over morele dilemma's om het niveau van moreel redeneren te verhogen.

De training kan zijn ingebed in meer omvangrijke gedragsinterventies, zoals EQUIP. Het bewijs voor de effectiviteit van ART in het stimuleren van morele ontwikkeling in termen van moreel redeneren en het terugdringen van agressie en recidive is tot nu toe niet overtuigend, doordat studiedesigns doorgaans zwak zijn en/of ART onderzocht wordt door onderzoekers die belang hebben bij een positieve uitkomst, zoals blijkt uit twee recente reviews, met respectievelijk 16 en 10 studies (Brännström e.a. 2016; Ensafdarán e.a. 2019).

Reasoning and Rehabilitation (R&R; Ross e.a. 1988) is een vorm van cognitieve gedragstherapie die zich richt op het aanleren van sociale vaardigheden, veranderen van criminogene denkpatronen, verplaatsen in de ander en socialewaarde-educatie. Tong en Farrington (2006) vonden een klein positief effect van deze interventie op recidive in hun meta-analyse, maar onderzochten geen intermediaire uitkomsten, zoals moreel redeneren en empathie. Veel van de 16 studies die in de meta-analyse waren opgenomen, hadden een zwak onderzoeksdesign, waarmee geen alternatieve verklaringen voor effecten uitgesloten konden worden, of werden uitgevoerd door onderzoekers die zelf belang hadden bij positieve uitkomsten.

Moral Reconation Therapy (MRT; Little & Robinson 1988) is een groepsinterventie die zich richt op het maken van bewuste morele keuzes. Ferguson en Wormith (2012) voerden een meta-analyse uit over 33 studies, waarvan slechts 2 studies betrekking hadden op jeugdige delinquenten. Ze vonden een klein positief effect op het terugdringen van recidive, dat onder andere werd gemodereerd door leeftijd van de delinquenten, residentiële of ambulante context, onderzoeksdesign, follow-up-tijd van de meting en (on)afhankelijkheid van de onderzoekers, maar verschillen waren marginaal. De meta-analyse bevatte geen informatie over effecten op moreel redeneren.

Meta-analyse naar de effecten van morele gedragsinterventies voor jeugdige delinquenten

Voor dit artikel voerden we een systematische literatuurstudie uit naar morele gedragsinterventies die werden geëvalueerd met een controle-groep: quasi-experimentele designs en proefopzetten waarbij subjec-

ten willekeurig werden toegewezen aan de experimentele groep en controlegroep (d.w.z. *Randomized Controlled Trials*, RCT's). De inclusie was beperkt tot in wetenschappelijke tijdschriften gepubliceerde studies. We vonden geen studies van interventies die zich hadden gericht op zelfbewuste emoties (schaamte en schuld) bij jeugdige delinquenten om recidive te reduceren. Slechts 2 studies hadden betrekking op empathie, waarvan een van de twee studies een middelgroot (positief) effect vond op empathie en de andere studie zwakke (positieve en negatieve) effecten op recidive. 11 studies (17 uitkomsten) onderzochten de effecten van morele gedragsinterventies op moreel oordelen en eveneens 11 studies (40 uitkomsten) evalueerden de effecten van dergelijke interventies op recidive.

De eerste meta-analyse naar de effecten van morele gedragsinterventies op de morele oordelen van jeugdige delinquenten liet een significant overall effect zien, wat betekent dat met dergelijke interventies het moreel oordelen van jeugdige delinquenten met 22% verhoogd kan worden (betrouwbaarheidsinterval van 6% tot 36%) in vergelijking met controlegroepen die behandeling zoals gebruikelijk kregen, een minimale interventie of geen interventie. Verschillen in uitkomsten van de 11 studies die de invloed van morele gedragsinterventies op moreel oordelen onderzochten, konden niet worden toegeschreven aan kenmerken binnen studies, maar wel voor 55% aan kenmerken tussen studies. Geen van de onderzochte studiekenmerken in de meta-analyse bleek echter deze verschillen tussen studies te kunnen verklaren. Gekeken was naar de invloed van sekse, leeftijd, soort delict en culturele achtergrond als daderkenmerken, het onderzoeksdesign (wel of geen willekeurige toewijzing en aard van de controlegroep in termen van geen behandeling, minimale behandeling of behandeling zoals gebruikelijk), de aard van de metingen (bijvoorbeeld vragenlijsten of morele interviews) en publicatiekenmerken (land waar de studie werd uitgevoerd, het publicatiejaar en de wetenschappelijke impact van het wetenschappelijke tijdschrift waarin de studie gepubliceerd werd). Vervolgens werd gekeken naar de aard van de interventie, met een onderscheid tussen EQUIP, morele discussiegroepen en andere typen morele gedragsinterventies.

Ten slotte werd de mogelijke invloed van publicatiebias onderzocht, in die zin dat onderzoek met positieve resultaten doorgaans meer kans heeft om gepubliceerd te worden dan onderzoek waarbij geen of negatieve resultaten gevonden worden, dus studies die niet in overeen-

stemming zijn met de verwachtingen van de onderzoekers. Deze onderzoeken blijven dan, zoals gezegd, in de bureaula liggen. Een kwantitatieve analyse van de mate van vertekening van de resultaten van de meta-analyse door het mogelijk ontbreken van dergelijk (niet-gepubliceerd) onderzoek liet geen aanwijzingen zien voor publicatiebias. In deze kwantitatieve analyse werd gebruikgemaakt van een kokerdiagram (d.w.z. funnelplot), waarbij de veronderstelling is dat studies met kleine steekproeven relatief grote verschillen in uitkomsten (d.w.z. effecten) laten zien en studies met grote steekproeven relatief kleine verschillen, doordat in het laatste geval de meetfout kleiner is. Wanneer het diagram van alle effectgroottes binnen en tussen studies een symmetrische koker laat zien, is publicatiebias onwaarschijnlijk (Assink & Wibbelink 2016).

De tweede meta-analyse had betrekking op de effecten van morele gedragsinterventies op recidive, met andere woorden, het herhalen van een delict na een morele gedragsinterventie te hebben ondergaan. In dit geval was het verschil tussen de experimentele groep en de controlegroep 2% reductie in recidive (betrouwbaarheidsinterval van -14% tot 11%, dat 0% effect omvat), wat geen significant effect bleek te zijn. Wederom konden verschillen in uitkomsten van studies niet worden toegeschreven aan kenmerken binnen studies, maar wel voor 79% aan kenmerken tussen studies. Ook in dit geval bleek geen van de studiekekenmerken verklarend te zijn voor verschillen in uitkomsten tussen de studies. Hierbij was gekeken naar de invloed van daderkenmerken, het onderzoeksdesign, de aard van de metingen (bijvoorbeeld het percentage recidive versus de tijd tot het eerstvolgende delict na behandeling) en publicatiekenmerken. Ook werd onderscheid gemaakt tussen de verschillende typen interventies, namelijk EQUIP, ART, R&R en overige morele gedragsinterventies. Ten slotte werden met behulp van een kokerdiagram geen aanwijzingen gevonden voor publicatiebias.

Conclusie

Uit het literatuuroverzicht en de door ons uitgevoerde meta-analyses blijkt dat jeugdige delinquenten een substantiële achterstand hebben in morele ontwikkeling in vergelijking met hun niet-delinquente leeftijdsgenoten, met name waar het morele cognitie betreft, en dat deze achterstand recidive voorspelt. Dit is in overeenstemming met lon-

gitudinaal onderzoek van Raaijmakers en collega's (2005), waaruit blijkt dat het niveau van moreel oordelen een antecedent is van jeugd-delinquentie en dus een mogelijke criminogene factor is.

De belangrijkste vraag van dit artikel is of morele gedragsinterventies effectief zijn in het stimuleren van morele ontwikkeling van jeugdige delinquenten en daarmee kunnen bijdragen aan het reduceren van recidive. Het antwoord is dat we hiervoor geen bewijs hebben gevonden. Hoewel morele gedragsinterventies een positief effect lieten zien op het niveau van moreel oordelen, blijkt dit zich niet te vertalen in een vermindering van recidive onder jeugdige delinquenten. Helaas is nog betrekkelijk weinig onderzoek uitgevoerd naar de effecten van morele gedragsinterventies op recidive bij jeugdige delinquenten. De studies die wel beschikbaar zijn, hebben onvoldoende of helemaal geen aandacht voor de programma-integere uitvoering van deze interventies. Tegelijkertijd zijn er nauwelijks studies waarin de effecten worden onderzocht van morele gedragsinterventies die zich richten op empathie en zelfbewuste emoties, zoals schuld en schaamte. Daarnaast geldt dat de studiekwaliteit vaak te wensen overlaat en dat de interventiestudies niet altijd worden uitgevoerd door onafhankelijke onderzoekers, zonder enig belang in positieve resultaten van het onderzoek.

Toekomst

Hoewel een duidelijk verband is aangetoond tussen morele ontwikkeling en jeugddelinquentie op basis van een grote hoeveelheid onderzoek, is er nog relatief weinig empirisch bewijs voor de werkzaamheid van morele gedragsinterventies. Opvallend is dat bijna alle onderzochte interventies groepsinterventies zijn die zich richten op moreel oordelen en geen aandacht besteden aan empathie en zelfbewuste emoties. Naast moreel redeneren werd meestal getracht ook sociale vaardigheden van de jeugdige delinquenten te stimuleren en verbetering van agressieregulatie te bevorderen. Welke componenten (of combinaties van deze componenten) van de interventies uitsluitend of het meest bijdragen aan effecten op moreel redeneren en recidive werd niet onderzocht. Ook werd niet onderzocht voor welke jongeren de interventies minder of meer geschikt zijn.

Toekomstig onderzoek naar morele gedragsinterventies zou gebruik moeten maken van robuustere onderzoeksdesigns, zoals RCT's, met aandacht voor programma-integriteit, waarbij jongeren zo lang mogelijk worden gevolgd na afloop van de interventie, met herhaalde metingen van hun morele ontwikkeling en delinquent gedrag. Met name de focus op programma-integriteit is belangrijk, omdat (a) het vaststellen hiervan een noodzakelijke voorwaarde is om effecten te kunnen toeschrijven aan de interventie, en (b) alleen bij een hoge mate van programma-integriteit positieve effecten gevonden kunnen worden bij gedragsinterventies voor jeugdigen die zich antisociaal gedragen (Goense e.a. 2016).

Verder is het de vraag of een morele gedragsinterventie die zich slechts richt op één component van de morele ontwikkeling voldoende effect kan sorteren. Verondersteld wordt immers dat moreel gedrag niet alleen afhankelijk is van het morele oordeel, maar ook van de mogelijkheid om passende morele emoties te ervaren, zoals affectieve empathie, schuld en schaamte (Pizarro 2000; Schalkwijk e.a. 2016). Mogelijk dienen morele interventies niet uitsluitend groepsgericht te zijn, met name omdat een deel van de jongeren ongeschikt lijkt voor groepsbehandeling (Hoogsteder e.a. 2015), terwijl groepsinterventies altijd het gevaar hebben dat jongeren met antisociaal gedrag elkaar aansteken, dus elkaars deviante gedrag versterken (Dishion e.a. 1999). Ten slotte kan niet worden uitgesloten dat morele gedragsinterventies pas effectief zijn op het moment dat jeugdige delinquenten in eerdere behandeling voldoende zelfcontrole hebben verkregen door bijvoorbeeld agressieregulatietraining (Hoogsteder e.a. 2018) of door een effectieve behandeling van onderliggende trauma's (Hoogsteder e.a. 2021). Veel jeugdige delinquenten hebben immers een geschiedenis van kindermishandeling en -verwaarlozing, en meisjes nog aanzienlijk vaker dan jongens (Asscher e.a. 2015). In die zin dient de behandeling altijd op maat te worden aangeboden, rekening houdend met de kenmerken van de dader, waaronder zijn of haar behandelmotivatie (Andrews & Bonta 2010).

Literatuur

Andrews & Bonta 2010

D.A. Andrews & J. Bonta, 'Rehabilitating criminal justice policy and practice', *Psychology, Public Policy, and Law* (16) 2010, p. 39-55.

Asscher e.a. 2015

J.J. Asscher, C. van der Put & G.J.J.M. Stams, 'Gender differences in the association between child maltreatment and adolescent offending', *Journal of Family Violence* (30) 2015, p. 215-225.

Assink & Wibbelink 2016

M. Assink & C.J.M. Wibbelink, 'Fitting three-level meta-analytic models in R: A step-by-step tutorial', *The Quantitative Methods for Psychology* (12) 2016, p. 154-174.

Bain 2012

K. Bain, *Restorative justice and recidivism: A meta-analysis*, University of Denver, CO 2012.

Bauman 1993

Z. Bauman, *Postmodern ethics*, Oxford: Blackwell 1993.

Ter Beek e.a. 2018

E. ter Beek, C. Kuiper, R. van der Rijken, A. Spruit, G.J.J.M. Stams & J. Hendriks, 'Treatment effect on psychosocial functioning of juveniles with harmful sexual behavior: A multilevel meta-analysis', *Aggression and Violent Behavior* (39) 2018, p. 116-128.

Brännström e.a. 2016

L. Brännström, C. Kaunitz, A.-K. Andershed, S. South & G. Smedslund, 'Aggression Replacement Training (ART) for reducing anti-social behavior in adolescents and adults: A systematic review', *Aggression and Violent Behavior* (27) 2016, p. 30-41.

Dishion e.a. 1999

T. Dishion, J. McCord & F. Poulin, 'When interventions harm: Peer groups and problem behavior', *American Psychologist* (54) 1999, p. 755-764.

Ensafdarán e.a. 2019

F. Ensafdarán, B. Krahe, S.B. Njad & N. Arshadi, 'Efficacy of different versions of Aggression Replacement Training (ART): A review', *Aggression and Violent Behavior* (47) 2019, p. 230-237.

Ferguson & Wormith 2012

L.M. Ferguson & J.S. Wormith, 'A meta-analysis of Moral Reconciliation Therapy', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* (57) 2012, p. 1076-1106.

Goense e.a. 2016

P.B. Goense, M. Assink, G.J.J.M. Stams, L. Boendermaker & M. Hoeve, M. 'Making "what works" work: A meta-analytic study of the effect of treatment integrity on outcomes of evidence-based interventions for juveniles with antisocial behavior', *Aggression and Violent Behavior* (31) 2016, p. 106-115.

Goldstein e.a. 1987

A.P. Goldstein, B. Glick & S. Reiner, *Aggression Replacement Training*, Champaign, IL: Research Press 1987.

Helmond e.a. 2015

P. Helmond, G. Overbeek & D. Brugman, 'An examination of program integrity and recidivism of a cognitive-behavioral program for incarcerated youth in The Netherlands', *Psychology, Crime & Law* (21) 2015, afl. 4, p. 330-346.

Hoogsteder e.a. 2015

L.M. Hoogsteder, G.J.J.M. Stams, M. Figge, K. Changoe, J.E. van Horn, J. Hendriks & L.B. Wissink, 'A meta-analysis of the effectiveness of individually oriented Cognitive Behavioral Treatment (CBT) for severe aggressive behavior in adolescents', *The Journal of Forensic Psychiatry and Psychology* (26) 2015, p. 22-37.

Hoogsteder e.a. 2018

L. Hoogsteder, G.J.J.M. Stams, E.E. Schippers & D. Bonnes, 'Responsive Aggression Regulation Therapy (Re-ART): An evaluation study in a Dutch juvenile justice institution in terms of recidivism', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* (62) 2018, p. 4403-4424.

Hoogsteder e.a. 2021

L.M. Hoogsteder, L. ten Thijs, E.E. Schippers & G.J.J.M. Stams, 'A meta-analysis of the effectiveness of EMDR and TF-CBT in reducing trauma symptoms and externalizing behavior problems in adolescents', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* (66) 2021, p. 735-757.

Kohlberg 1969

L. Kohlberg, 'Stage and sequence: The cognitive-development approach to socialization', in: D.A. Goslin (red.), *Handbook of socialization theory and research*, Chicago: Rand McNally 1969, p. 347-480.

Kraemer & Kupfer 2006

H.C. Kraemer & D.J. Kupfer, 'Size of treatment effects and their importance to clinical research and practice', *Biological Psychiatry* (59) 2006, p. 990-996.

Landenberger & Lipsey 2005

N.A. Landenberger & M.W. Lipsey, 'The positive effects of cognitive-behavioral programs for offenders: A meta-analysis of factors associated with effective treatment', *Journal of Experimental Criminology* (1) 2005, afl. 4, p. 451-476.

Van Langen e.a. 2014

M.A.M. van Langen, I.B. Wissink, E.S. van Vugt, T. van der Stouwe & G.J.J.M. Stams, 'The relation between empathy and offending: A meta-analysis', *Aggression and Violent Behavior* (19) 2014, p. 179-189.

Little & Robinson 1988

G.L. Little & K.D. Robinson, 'Moral Reconciliation Therapy: A systematic step-by-step treatment system for treatment-resistant clients', *Psychological Reports* (62) 1988, p. 135-151.

Pizarro 2000

D. Pizarro, 'Nothing more than feelings? The role of emotions in moral judgment', *Journal for the Theory of Social Behavior* (30) 2000, p. 355-375.

Raaijmakers e.a. 2005

Q. Raaijmakers, R. Engels & A. van Hoof, 'Delinquency and moral reasoning in adolescence and young adulthood', *International Journal of Behavioral Development* (29) 2005, afl. 3, p. 247-258.

Ross e.a. 1988

R.R. Ross, E.A. Fabiano & C.D. Ewles, 'Reasoning and Rehabilitation', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* (32) 1988, afl. 1, p. 29-35.

Schalkwijk & Van Vugt 2021

F. Schalkwijk & E.S. van Vugt, 'Diagnostiek van het geweten', in: J. Hendriks, G.J.J.M. Stams & J.J. Asscher (red.), *Handboek forensische orthopedagogiek*, Rotterdam: Lemniscaat 2021, p. 199-208.

Schalkwijk e.a. 2016

F. Schalkwijk, G.J.J.M. Stams, H. Stegge, J. Dekker & J. Peen, 'The conscience as a regulatory function: Empathy, shame, guilt, pride and moral orientation in delinquent adolescents', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* (60) 2016, p. 675-693.

Spruit e.a. 2016

A. Spruit, F. Schalkwijk, E. van Vugt & G.J.J.M. Stams, 'A meta-analysis of self-conscious emotions and offending', *Aggression and Violent Behavior* (28) 2016, p. 12-20.

Van Stam e.a. 2014

M.A. van Stam, W.A. van der Schuur, S. Tserkezis, E.S. van Vugt, J.J. Asscher, J.C. Gibbs & G.J.J.M. Stams, 'The effectiveness of EQUIP on sociomoral development and recidivism reduction: A meta-analytic study', *Children and Youth Services Review* (38) 2014, p. 260-275.

Stams e.a. 2006

G.J.J.M. Stams, D. Brugman, M. Deković, L. van Rosmalen, P.H. van der Laan & J.C. Gibbs, 'The moral judgment of juvenile delinquents: A meta-analysis', *Journal of Abnormal Child Psychology* (34) 2006, p. 697-713.

Tong & Farrington 2006

L.S.J. Tong & D.P. Farrington, 'How effective is the "Reasoning and Rehabilitation" programme in reducing reoffending? A meta-analysis of evaluations in four countries', *Psychology, Crime & Law* (12) 2006, p. 3-24.

Van Vugt e.a. 2011

E. van Vugt, J. Gibbs, G.J. Stams, C. Bijleveld, J. Hendriks & P. van der Laan, 'Moral development and recidivism: A meta-analysis', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* (55) 2011, p. 1234-1250.

Van Vugt e.a. 2021

E. van Vugt, F. Schalkwijk, A. Spruit, M. van Langen & G.J.J.M. Stams, 'Morele interventies', in: J. Hendriks, G.J.J.M. Stams & J.J. Asscher (red.), *Handboek forensische orthopedagogiek*, Rotterdam: Lemniscaat 2021, p. 517-526.

Wilson e.a. 2017

D.B. Wilson, A. Olaghere & C.S. Kimbrell, *Effectiveness of restorative justice principles in juvenile justice: A meta-analysis*, George Mason University, VA 2017.